Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume - 5 | Issue - 9 | Oct - 2015

सेझ विषयक मतभेद - एक तटस्थ व तौलनिक अभ्यास

दिलीप पांढरपट्टे
Chief Executive Officer , Raigad Zilla Parishad, Alibag.

ोषवारा

विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZ) हा आपल्या देशात मोठयाच वादाचा (आणि काही ठिकाणी प्रक्षोभाचाही) विषय झाला आहे. सेझ चांगला की वाईट यावरही अनेक वादविवाद, परिसंवाद, चर्चासत्रे सुरू आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश मात्र अशा कोणत्याही वादविवादात सहभागी होण्याचा नाही. सेझ बरा ी वाईट याबाबतची वेगवेगळी मते आणि मतांतरे यांचा वेध घेतानाच सेझ बाबत नेमकी वस्तुस्थिती काय आहे, याचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

विशेष आर्थिक क्षेत्रा (सेझ) चा उद्देश थेट परकीय गुंतवणूक वाढवणे हा आहे. तो असा भूप्रदेश असतो, जिथे त्या देशाचे आर्थिक आणि अन्य कायदे हे खुल्या बाजाराला अनुकूल असे असतात.

भारत सरकारने एप्रिल २००० मध्ये आपले सेझ विषयक धोरण जाहीर केले. परकीय गुंतवणूक मिळवण्यासोबतच देशातून निर्यातीला प्रोत्साहन देणे आणि भारतीय उदयोजकांना आणि उत्पादकांना जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धेसाठी सक्षम बनवणे हा या धोरणाचा उद्देश आहे. त्यासाठी २००५ मध्ये स्पेशल इकॉनॉमिक झोन कायदाही पारित झाला. भारतात सेझ च्या उभारणीमध्ये शासन स्वत: सक्रिय सहभाग घेत असते. (कारण आपले माजी पंतप्रधान डॉ.मनमोहन सिंग यांच्या भाषेत सांगायचे तर सेझ ही देशाची ग्रोथ इंजिन्स आहेत.) सेझचे विकासक तसेच सेझमध्ये उदयोगधंदे उभारणारांसाठी शासन अनेक विशेष सुविधा आणि सवलती पुरवत असते.

वास्तविक, भारतामध्ये सेझ ही संकल्पना नवीन नाही. एक्स्पोर्ट प्रोसेसिंग झो-ा (EPZ) हे सेझचेच एक रूप असून आशियातला पहिला EPZ हा भारतात कांडला येथे सुमारे पंचेचाळीस वर्षापूर्वी १९६५ मध्ये सुरू झाला होता.

२००५ चा सेझ कायदा हे या संदर्भातील एक महत्वपूर्ण पाऊल होते २००६ मध्ये या संदर्भातील नियम तयार करण्यात आले आणि त्यांची अंमलबजावणी १० फेब्रुवारी २००६ पासून सुरूही झाली.

सेझबददल सर्वसामान्यांच्या मनांत अनेक गैरसमज आहेत. ते दूर करण्याऐवजी त्यांचा गुंता वाढवण्याचाच प्रयत्न काही मंडळी करत असतात. सेझ क्षेत्रामध्ये एखादयाने खून केला तरी त्याला शिक्षा करता येणार नाही अशी अजब माहितीही एकदा एका तज्ञाने एका भाषणात दिली होती. वास्तविक हा सर्व वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे. मग विशेष आर्थिक त्रांमध्ये ायदे-कानूंची नेमकी काय स्थिती असणार आहे असा प्रश्न पडतो. या प्रश्नाचे मुद्देसूद उत्तर म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्रांची पुढील वैशिष्टये होत.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची (वि.आ.क्षे.)वैशिष्टये

(अ) सेझ विकासकांना जमीन विषयक लाभ :

- बहू- उत्पादक सेझसाठी किमान १००० हेक्टर
- बहू- सेवा- १०० हे. विशिष्ट क्षेत्र -१०० हे,
- माहिती तंत्रज्ञा-ा - १० हे. बिल्टअप एरिया १०,००० चौ.मी.

- हिरे व अलंकार १० हे. बायोटेक अपारंपारिक ऊर्जा - १० हे.

(आ) वित्तीय सवलती :

- विआक्षेच्या केवळ ३५ टक्के भाग उदयोगांच्या इमारतीसाठी वापरण्याचे बंधन आहे. बाकी जागेची कशाही त-हे-ने विभागणी करण्यास व वापरास संपूर्ण स्वातंत्र्य.
- मुद्रांक व नांदणी शुल्क, विक्रीकर, खरेदी कर, जकात कर, सीमा-शुल्क (कस्टम), सेवा कर, बाजार कर, उलाढाल कर व अन्य कर लागू नाहीत.
- भांडवली साधनसामुग्री, कच्चा माल व डीजी सेटसपर्यंत उपभोग्य वस्तू, सुटे भाग, इत्याइी गोष्टी कुठल्याही परवा-याशिवाय वा विशिष्ट संमतीशिवाय आयात करू शकतात.
- विआक्षेत १५ वर्षाच्या काळात कुठल्याही १० वर्षाच्या खंडासाठी आयकरात सूट.
- विआक्षेत्रातील उदयोगांना आपल्या उत्पादनाचे वा उत्पादन प्रक्रियेचे भाग देशांतर्गत इतर भागत अथवा □वळ निर्यात क्षेत्रात या अन्य विआक्षेत्रात व परदेशात पोट - कंत्राट पध्दतीने देता येतील.
- विनाशर्त १०० टक्के थेट परदेशी गुंतवणुकीला मुभा.
- त्यांना नफ्यावर ३ वर्षासाठी आयकरात १०० टक्के सूट तर त्यापुढील २ वर्षासाठी ५० टक्के सूट.

(इ) पर्यावरणीय कायदयात सूट :

- विशेष आर्थिक क्षेत्राची व त्यातील पर्यावरणीय समीक्षा (Environmrntal Impact Assessment EIA) होण्याची गरज नाही.
- पर्यावर□ीय परि□ाम या तपासणीसाठी सार्वजनिक सुनावसाणीतून सूट देण्यात आली आहे.
- पर्यावरणीय नियमांचे पालनाबद्दल खासगी एजन्सीकडून 'पालन अहवाल' (Compliance report)
- -ा-प्रदूषण उदयोगांबददल कोणतीही मंजुरी घ्यावी ला□□ार -ाही.
- किनारा नियंत्रण क्षेत्रातल्या (सीआरझेड) विशेष आर्थिक क्षेत्रात प्रदुषण न करणारे उदयोग : माहिती तंत्रज्ञा-ा व त्याच्या सुविधा, गोल्फ कोर्स, पाणी शुध्दीकरण, हॉटेल्स व विना-प्रदूषकारी सेवा उदयोग स्थापित करण्यास परवा-□ी.

(ई) कामगार कायदे:

- प्रत्येक विआक्षेत्र (सेझ) हा 'सार्वजनिक उपयोगाची सेवा' म्हणून जाहीर केला जाईल.
- सेझ क्षेत्रात औदयोगिक तंटा कायदा, प्रॉव्हिडंट फंड, कामगार कल्याण, मालकाची जबाबदारी , कामगाराची नुकसान भरपाई, अपंगत्व व वृध्दत्व पेन्शन , गरोदरपणाचे लाभ व सवलती, यासंबंधी केलेले नियम व □ायदे लागू नाहीत.
- महाराष्ट्रात व बहुतेक सर्व राज्यात खालील कायदयांच्या बाबतीत मंजुरीचे अधिकार 'सेझ' च्या विकास आयुक्ताकडे वर्ग करण्यात आले आहेत- बालकामगार कायदा, १९८६, समान वेतन कायदा, १९७६, स्थलांतरीत कामगार (रोजगार व कामाची स्थिती नियंत्रण)कायदा, १९७९, महाराष्ट्र किमान घरभाडे भत्ता कायदा, १९६३, किमान वेतन कायदा, १९४८, मोटार ट्रान्सपोर्ट कायदा, १९६१, पेमेंट ऑफ बोनस कायदा, १९६५, ग्रॅच्युइटी कायदा, १९७२, पेमेंट ऑफ वेजेस ॲक्ट, १९३६.
- □ामगार कायदयाचे पालन होते की नाही, याची तपासणी करण्यासाठी विआक्षेत्राच्या विकास आयुक्ताची पूर्व परवा-□ी ला□ेल.
- औदयोगिक तंटा कायदयात सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव असून कंत्राटी कामगार नियंत्रण व निर्मूलन कायदयाच्या कक्षेतून अनेक सेवांना वगळण्याचे प्रस्तावित आहे.

(उ) राजकीय :

- व्यापार,साधारण भार (डयुटी) व आयात - निर्यात शुल्काच्या (टॅरिफ) दृष्टीने परकीय भूप्रदेश मानला जाईल.

- □द्र सरकाच्या नियंत्रणाखालील विआक्षेत्रे सोडून बाकीच्या विआक्षेत्रांतील कारभार व देखभालीचे खासगीकर□ केले आहे. महाराष्ट्राच्या धोरणात विआक्षेत्रांनी औदयोगिक नगर घोषित करून स्वायत्त स्थानिक संस्थांप्रमा□ तयार केले पाहिजे.
- या विआक्षेत्रांना स्थानिक राज्य सरकार, ग्रामपंचायत, जिल्हा पंचायत किंवा नगरपालिकांचे, नियंत्रण व □ायदे लागू नसतील. यापुढे शहर विकासाचे काम राज्य सरकार वा नगरपालिका यांच्याकडे राहणार नसून कॉर्पोरेटच नवीन शहरे स्थापन करतील.
- उदयोगांना स्वत:ची संरक्षण यंत्रणा तयार करण्याचे अधिकार आहेत. या क्षेत्रांना पोलिस, तपास यंत्रणा , -याय व्यवस्थाही वेगळी असेल. त्यांच्या निर्णयाविरूध्द फक्त उच्च न्यायालयातच दाद मागता येऊ शकते.
- या क्षेत्रात कोणताही कर्मचारी किंवा अधिकारी याने चांगल्या हेतूने काही काम केले असल्यास व त्यामुळे प्रचलित कायदयाचे उल्लंघन झाल्यास त्याच्यावर खटला भरला जाऊ शकत नाही.
- या सेझ कायदयाच्या विरोधात अन्य कायदयात, नियमात, काहीही असले तरी ते लागू होणार नाही.

महाराष्ट्र सरकारचे विशेष आर्थिक क्षेत्र विषयक धोरण

या अनुषंगाने महाराष्ट्र सरकारचे विशेष आर्थिक क्षेत्रविषयक धोरण विषद करणेही अप्रस्तुत होणार -ाही. हे धोर□ १२ ऑक्टोबर २००१ च्या शासकीय अधिसूचनेद्वारे जाहीर करण्यात आले आहे. या अधिसूचनेचा आशय पुढीलप्रमाणे आहे.

भारत सरकाच्या विआक्षे कायदयाच्या आधारे महाराष्ट्र सरकारने आपले विआक्षे विषयक धोरण जाहीर □ले आहे. त्यामध्ये खालील आकर्षक प्रोत्साहन पर तरतुदींचा समावेश आहे.

- मुद्रांक आणि नोंदणी शुल्कात १०० टक्के सूट.
- उदयोगांतर्गत (Captive) वीजनिर्मितीला परवानगी.१०० टक्के निर्यातोन्मुख (Export oriented Unit) करता 'सार्वजनिक उपयुक्त सेवा' हा दर्जा दिला जाईल आणि त्यासाठी □ामगार कायदयासंबंधी नरमाई दाखवली जाईल.

परकीय थेट गुंतवणुकीला आकर्षित करून आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्याबाबतीत महाराष्ट्र राज्य नेहमीच अग्रेसर राहिले आहे. विआक्षे योजनेद्वारे उत्पादकता व व्यापार वाढण्यास आवश्यक अशी साधी आणि पारदर्शक व्यवस्था व पध्दती विकसित करण्याचा प्रयत्न आहे.

भारत सरकारच्या दिशानिर्देशानुसार विशेष आर्थिक क्षेत्र ही सार्वजनिक , खासगी अथवा संयुक्त □त्रामध्ये अथवा राज्य सरकारद्वारे निर्माण केली जाऊ शकतात. विस्तृत व स्वयंपूर्ण क्षेत्रफळावर जागतिक दर्जाच्या सोयी-सुविधा असलेली, निर्यातीसाठी उत्पादनाला चालना देणारी क्षेत्रे विकसित करणे त्यातून अपेक्षित आहे. या संकल्पनेच्या शक्यतांचा संपूर्ण उपयोग करून महाराष्ट्राला आर्थिक व औदयोगिक प्रगतीच्या दृष्टीने मोठा लाभ होईल.तसेच रोजगाराच्या नवीन संधी ही निर्माण होतील. तसेच रोजगाराच्या प्रगतीच्या दृष्टीने मोठा लाभ होईल. तसेच रोजगाराच्या नवीन संधी ही निर्माण होतील. सांताक्रूझ इलेक्ट्रानिक्स अँड एक्स्पोर्ट प्रोसेसिंग झो-ा (सीप्झ) चे रुपांतर विआक्षेमध्ये यापूर्वीच झाले आहे. आता नवी मुंबईसकट राज्याच्या इतर भागात विआक्षे विकसित करण्यासाठी राज्य सरकारकडून पुढाकार घेतला जात आहे.

□द्र सरकारच्या दिशा निर्देशानुसार विआक्षेच्या विकसनाचे धोरण ठरविण्याचे काम राज्य सरकाच्या विचाराधीन आहे. पुढे नमूद केलेले धोरण भारत सरकाच्या धोरणाच्या चौकटीत लागू होईल.

पर्यावर□ -

१. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून आवश्यक असणारी ना हरकत प्रमाणपत्रे व इतर मंजूरी विआ□त मधील उदयोगांना त्या विआक्षेच्या विकास आयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली काम करणा-या मंडळातील अधिका-यांमार्फत दिली जातील. परिशिष्ट १ मध्ये समाविष्ट असलेले उदयोग जे पर्यावरणीय प्रभाव परीक्षण अधिसूचना १९९४ (४ मे १९९४ च्या सुधारणेनुसार) च्या कक्षेत येतात अशाना भारत सरकारच्या पर्यावरण आणि वनखात्याकडून पर्यावर□ विषय□ मंजूरी घ्यावी लागेल. भारत सरकारने जर हा अधिकार विआक्षेमधील इतर अधिकारी किंवा विवक्षित विकास आयुक्तांकडे दिला तर ही मंजूरी त्यांच्याकडून घ्यावी लागेल.

२. शासकीय ठराव, पर्यावरण विभाग (NoENV-1094/SEAC/CR-170/Desk) दि.४ ऑगस्ट १९९७ च्या अन्वये असणारी पर्यावरणविषयक मंजूरी देण्याचे अधिकार विआक्षेच्या विकास आयुक्तांकडे असतील.

पाणीपुरवठा-

३. विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या अधिका-यांकडून तेथील आवश्यक तो पाणीपुरवठा सुनिश्चित केला जाईल.

वीज -

४. विआक्षेचे अधिकारी अखंडित आणि दर्जेदार वीजपुरवठा सुनिश्चित करतील. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या किंवा संयुक्त उपक्रम आपली स्वतंत्र वीज उत्पादन केंद्रे उभारू शकतील विआक्षेमध्ये कारखान्यांची वीजनिर्मिती , वीजवितरण आणि विजेचे भार इ. बाबी त्यांच्याकडून ठरवल्या जातील. विआक्षेचे अधिकारी पर्यायी व्यवस्थेचाही विचार करतील. या वीजकेंद्रांना ग्रिडला जोडणीचीही परवानगी दिली जाईल.

५. ऊर्जा विभागाची अधिसूचना क्र.आईएलडी-१००२/सीआर-१४०/एनआरजी-१ दि.६जुलै २००१ नुसार सी.डी. व डी- विभागात व ना उदयोग जिल्यांमधील नव्याने स्थापन झालेल्या उदयोगांना राज्य सरकारच्या प्रोत्साहनपर धोरण २००१ नुसार, पुढील १५ वर्षासाठी विजेचा भार दयावा लागणार नाही. तोच नियम अशा विभागात स्थापन झालेल्या नव्या विआक्षेत्रांना लागू आहे. याखेरीज इतर क्षेत्रांत स्थापन झालेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्रांना १० वर्षे वीजभार द्यावा लागणार नाही. अशा विआक्षेत्रांतील उदयोगांना त्यांचे उत्पादन व सेवा सुरू झाल्या दिनांकापासून अशी सूट लागू आहे.

राज्य सरकारचे कर, भार इ.

६. विआक्षेचे निर्माते, त्यामधील औदयोगिक व इतर संस्था राज्य सरकारच्या तसेच स्थानिक पातळीवरील करातून व लेव्हीतून मुक्त असतील. यामध्ये विक्रीकर, खरेदी वरील कर, जकात, अधिकार इ. चा समावेश होतो. ही सूट विआक्षेअंतर्गत असलेल्या उदयोगां दरम्यानच्या व्यवहाराकरता लागू असेल. कर व्यवस्थेच्या बंधनामुळे जर थेट सूट देणे शक्य होणार नसेल तर भरलेल्या करांची रक्कम राज्य सरकारकडून पूर्ण परत केली जाईल.

७. राज्यातील कोणत्याही भागातील विआक्षेत्रामधील सर्व उदयोग व त्यांच्या विस्तारीकरणात मुद्रांक शुल्कातून व नोंदणी शुल्कातून ३१ मार्च २००६ पर्यंत सूट देण्यात येईल. त्याबाबतीत सी.डी.डी. भागातील व ना उदयोग जिल्हयातील उदयोगांना महसूल विभागाच्या आदेश क्र. मुद्रांक २०००/४२२९/सीआर-१०६४/एम-१, दि.५ मे २००१ प्रमाणेच ही सूट मिळेल.

कामगारासंबंधी नियंत्रण

८. राज्य शासनाच्या कामगार आयुक्तांचे अधिकार त्या त्या विआक्षेच्या विकास आयुक्त वा अन्य अधिका-यां-ा दिले जातील, विआक्षेमध्ये कामगारांसंबंधी अनेक कायदयांतर्गत एकाच ठिकाणाहून मंजूरी मिळवण्यासाठी उपाय केले जातील.

९. सर्व विआक्षेत्रांना व त्यातील उदयोगांना तंटा कायदयांतर्गत सार्वजनिक उपायोगाच्या सेवा म्हणून जाहीर करण्यात येईल.

१०. महाराष्ट्र औदयोगिक धोरण, २००१ च्या अनुषंगाने व विधानसभा तसेच केंद्र सरकारच्या मंजूरीनंतर , औदयोगिक तंटा कायदयात सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव आहे. त्यामध्ये ३०० किंवा जास्त कामगार कामावर घेणा-या उदयोगासंबंधी कायदयाच्या प्रकरण ५ ब मधील तरतुदींचा अंमल मर्यादित करण्यासारख्या मुद्दयांचा समावेश आहे.

त्याचप्रमाणे कंत्राटी कामगार नियंत्रण व निर्मूलन कायदयातही सुधारणा करून त्यातून काही किरकोळ सेवांना वगळण्याचा प्रस्ताव आहे.

लघुउदयोग व आयकरनोंदणी

११. तात्पुरती व कायमची लघुउदयोग नोंदणी, माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील इरादा पत्र आणि उदयोगांची नोंदणी हे अधिकार त्या त्या विआक्षेमधील विकास आयुक्तांना किंवा इतर विवक्षित अधिका-यांना असतील.

औदयोगिक नगर

१२. विआक्षेंना औदयोगिक नगर म्हणून घोषित करून त्यांना स्वायत्त स्थानिक संस्थांप्रमाणे कारभार करता यावा यासाठी आवश्यक ती पावले राज्य सरकारकडून उचलली जातील.

ायदा आणि सुव्यवस्था

१३. विआक्षेमध्ये कायदा आणि सुव्यवस्था राखली जावी याकरता राज्य सरकार आवश्यक व खास तरतुदी अलगपणे रेल.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे विकसन व त्याचा आढावा घेण्याकरता समिती

१४. राज्यातील विआक्षेच्या प्रोस्ताहन, विकास व कारभारातील अनेक मुदयांचे निराकरण करण्यासाठी राज्याच्या मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली अनेक विभागांचे सचिव व संबंधित अधिकारी यांसह विआक्षेत्रांचे अधिकारी/प्रवर्तक व त्यांचे प्रतिनिधी यांची एक समिती असेल.

(स्त्रोत: महाराष्ट्र शासन निर्णय क्र.एसईझेड २००१/ इंड-२ उदयोग, ऊर्जा व कामगार विभा, दि.१२.१०/२००१)

'सेझ ' विषयक मतभेद आणि वादग्रस्त बाबी.

सेझचे उघडपणे समर्थन करणारे फारसे नाहीत. किंवा असे म्हणता येईल की असे समर्थन करणे ही जोखीम वाटल्याने कुणी त्या फंदात पडताना दिसत नाही. आपण सेझचे समर्थन केले तर आपण चंगळवादी, भांडवलदारी मनोवृत्तीचे आणि भांडवलशहांचे समर्थक ठरू अशी भीती बहुतेक अर्थतज्ञांना व सामाजिक कार्यकत्यांना वाटते. त्यामुळे सेझ ाबददलच्या कुठल्याही परिसंवादात सेझची हेटाळणी श्लक्या विशेषणांनीच केलेली बघायला मिळते. ''सेझ'' म्हणजे 'स्पेशल लूटमार झो-न' सेझ म्हणजे 'अराजकाची नांदी', सेझ म्हणजे 'सरकारमान्य सुलभ रिअल इस्टेट योजना', सेझचा मानवी चेहरा रक्ताळलेला, सेझ हे बहुजनांना गुलाम बनवण्याचे षडयंत्र, सेझ हा बुलडोझर (जो रोखलाच पाहिजे), बिल्डरांचे उखळ पांढरे करणारा सेझ, सेझ म्हणजे नवे 'कंपनी सरार', सेझ कायदा हा देश विकाऊ कायदा अशा नवनवीन घोषणा आणि उद्घोषणा सातत्याने कानी पडत असतात.

सेझमुळे होणारे विस्थापन हाही अनेकांच्या टीकेचा विषय असतो. वास्तविक, सेझमुळे होारे विस्थापन आणि इतर प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन यांत तसा काहीच फरक नाही. त्यामुळे या विस्थापना साठी ''सेझ'' या संकल्पनेलाच थेट खलनायक ठरवणे योग्य व न्यायाचे नाही. उलट एखादया धरणामुळे होा-या विस्थापनाच्या तुलनेत सेझमुळे होारे विस्थापन फारच मामुली असते. कारण धरणाप्रमाणे सेझला बुडीत क्षेत्र, सिंचन क्षेत्र वगैरे नसते. बहुचर्चित महामुंबई सेझ ामध्ये एकही गाव सेझ मध्ये विस्थापित होणार नव्हते. फक्त शेतजमिनीच संपादित होणार होत्या हे याचे ठळक उदाहरण आहे.

सेझविरोधी भूमिका मांडणारी एक पुस्तिका उल्का महाजन यांनी लिहिली असून तो सेझविरोधातील प्रातिनिधिक युक्तिवाद मानता येईल. या पुस्तिकेचे शीर्षक 'अराजकाची नांदी' असे असून विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणजे 'स्पेशल लूटमार झ ोन' आहेत, असा आक्रमक युक्तिवाद या पुस्तिकेत करण्यात आला आहे. सेझमध्ये औदयोगिकरणाच्या नावाखाली अुदधोयोगपतींना कोणत्या भरमसाठ सवलती दिल्या जाणार आहेत, व त्यामुळे नैसर्गीक संसाधनांची व पर्यावरणाची, अर्थव्यवस्थेची, देशाच्या सार्वभौमत्वाची काय हानी होणार आहे हे सांगणे व याविरोधात शासनाला जाब विचारणे आणि लढा उभारणे ही या पुस्तिकेची उद्दिष्टे आहेत. श्रीमती महाजन यांचे प्रतिपादन असे आहे की सेझ साठी सरकार सक्तीने व अन्यायाने भूसंपादन करत आहे. त्यामुळे शेतक-यांची फसवणूक होत आहे. सेझचा कायदा हा लोकशाही प्रक्रिया गुंडाळून

ठेवणारा असून सेझची भूमी ही 'विदेशी भूमी' मानण्यात येणार असल्याने हा देशाच्या सार्वभौमत्वावरच हल्ला आहे. असेही त्यांचे म्हणणे आहे. (महाजन, २००६)

विस्थापन हे विस्थापितांसाठी नेहमी घातकच असते का हा मुद्दाही सेझच्या निमित्ताने चर्चेत आला आहे. 'विस्थापन हे वाईटच' या मुदयाला छेद देणारी भूमिकाही हल्ली घेतली जाऊ लागली आहे. पुरूषोत्तम खेडेकर यांनी यासंदर्भात 'सेझ -संकट की संधी?' या नावाची पुस्तिका प्रसिध्द केली आहे. सेझ बद्दल शेतक-यांच्या मनात निर्माण करण्यात आलेले संभ्रम आणि सेझविरोधात केले जाणारे एकांगी प्रतिपादन यांचा प्रतिवाद करण्यासाठी ही पुस्तिका लिहिण्यात आली आहे असे खेडेकर म्हणतात जगाच्या वाढत्या व बदलत्या गरजा शेतीमधून पूर्ण होऊ शकत नाहीत. म्हणून औदयोगिकर□ व नवनिर्माण यांची गरज असल्याचे खेडेकरांचे प्रतिपादन आहे. सेझ हे औदयोगिकरणाचेच एक रूप असल्याने ते सर्वार्थांनी वाईट नाही, उलट सेझच्या संकल्पनेत काही बदल केले तर तो शेतक-यांना उपकारक ठरू शकतो असे त्यांना वाटते. शेतक-यांची जमीन संपादित करून त्याला भूमीहीन करण्यापेक्षा ही जमीन भाडेपट्टयाने घ्यावी असा बदलही त्यांनी प्रस्तावित केला आहे.सेझ हे अतिमागास भागात , अनुत्पादक, ओसाड जमिनींवर घ्यावेत आणि शेतक-यां-ना पुनर्वसन, नोकरी इत्यादी सुविधा उत्तम प्रकारे पुरवतात असेही त्यांनी सुचवले आहे. मुख्य म्हणजे, शेतकरी शेतकरीच राहिल्यास त्याचा विकास मुळीच होऊ शकणार नाही. उलट जो आपली शेती आणि खेडे सोडून शहरांत अन्य व्यवसाय नोकरी निमित्ताने स्थलांतरित होतो. त्याचाच आर्थिक व सामाजिक विकास होऊ शकतो, असे खेडेकरांनी प्रतिपादले आहे. 'भारतात शेती करणे हीच गुलागगिरी आहे', असे विधान करून 'शेतक-यांने शेतीच करावी, विस्थापित होऊ नये' असे म्ह□□ा-या नेत्यांवर खेडेकरांनी तोफ डागली आहे; व शेतक-यांना दारिद्रयातच पिचत ठेवण्याचा हा काही शहरी मंडळींचा डाव असल्याचा थेट आरोप केला आहे. आंधळेपणाने सेझला विरोध केला तर शेतक-यां-ना स्पेशल स्मशा-ा झो-ा (SSZ) ला सामोरे जावे लागेल असा इशाराही त्यांनी या पुस्तिकेत दिला आहे. (खेडेकर, २००७)

मणिभाई देसाईंच्या BAIF मध्ये अनेक वर्षे कार्यरत असणा-या डॉ.अश्विनी घोरपडे यांनी 'संपदा'च्या २००७ च्या दिवाळी अंकात या संदर्भात फार परखड मते व्यक्त केली आहेत'. 'प्रकल्पांना आणि भूसंपादनाला विरोध □र□ा-या व्यावसायिक आंदोलनकर्त्यांचा एक नवा वर्ग उदयास आला आहे. असा आरोप करून 'शेतक-यांचे कनवाळू, पर्यावरणवादी व सामाजिक न्याय देणा-या या मंडळींनी शेती किफायतशीर ठरावी यासाठी प्रयत्न केले असते. तर ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर थोपवता आले असते'. असा औपरोधिक टोलाही त्यांनी मारला आहे. सेझमुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होणार असल्याने शहरांवर वाढणारा भार कमी होऊ शकेल असा आशावाद व्यक्त करून खेडी ही अस्वच्छ, दारिद्रयाचे साम्राज्य असलेली, निकृष्ट प्रतीचे जीवनमान असलेली का असावी? असा सवाल त्यांनी उपस्थित केला आहे. खेडी Peri-Urban होऊन समृध्द होण्यासाठी सेझ ही संधी आहे, असा विचार करून स्थानिक मंडळींचा सक्रिय सहभाग वाढल्यास ख-या अर्थाने त्यांचे पुनर्वसन होईल; त्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी पुढाकार घेऊन स्थानिक लोकांना दीर्घकाली-ा फायदा करून देण्यासाठी विकासाची धुरा सांभाळली पाहिजे असेही त्यांनी शेवटी नमूद केले आहे. (घोरपडे, २००७)

समारोप

□ाणताही नवीन विषय अथवा नवी संकल्पना उदयास / चर्चेला आली की आधी ती चांगली की वाईट याबददल एक ठोकळेबाज व सोयिस्कर भूमिका घेऊन टाकायची आणि नंतर तिच्या समर्थनार्थ मुददे गोळा करत रहायचे असा प्रघात सध्या हल्ली अनेक क्षेत्रात रूढ होत आहे. मुळात एखादी गोष्ट एकतर पूर्ण चांगली किंवा पूर्ण वाईट असते का यावर कुणी विचार करताना दिसत नाही. या दोन्हींच्या मध्येही काहीतरी असू शकते असा समतोल विचार आता जणू काही दुर्मिळच होऊ लागला आहे. सुरूवातीला स्पष्ट केल्याप्रमाणे या लेखाचा उददेश कुणाचीही बाजू घेण्याचा नसून परस्पर विरोधी बाजूंचा ताळेबंद मांडण्याचा आणि सेझ बाबत वस्तुनिष्ठ विवेचन करण्याचा आहे. त्यामुळे, या लेखाचा समारोप करताना, प्रख्यात साहित्यिक व समाजशास्त्राचे गाढे अभ्यासक डॉ.विदयाधर पुंडलिक यांनी १९७९ साली म्हणजे सुमारे पस्तीस वर्षांपूर्वी 'आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजु' या ग्रंथात मांडलेले पुढील विचार उदधृत करणे प्रसंगोचित वाटते. कारण सेझ सारख्या विषयावर चर्चा करताना आजही हे विचार तितकेच समर्पक व प्रगल्भ ठरतात .....

'नव्या शोधांना प्रकल्पांना जो काही विरोध शेतक-यांकडून होतो, त्यामागे धार्मि□ व सांस्कृतिक मूल्यांपेक्षाही अडाणी लोकभ्रम, स्थानिक अडचणी, राजकारण आणि आर्थिक हितसंबंध अशी कारणे असतात. आर्थिक विकास हा आता आपल्या जीवनमरणाचा लढा असून त्याच्या यशस्वीतेवरच भारताचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक अस्तित्व आणि अभंगत्व अवलंबून आहे. आर्थिक विकास हे भारतीय प्रज्ञेला, बहुजन समाजाला आणि नेतृत्वाला एक जबरदस्त आव्हान आहे'.

संदर्भ :

१. □ेडेकर पुरूषोत्तम, 'सेझ- संकट की , संधी ?', जिजाई प्रकाशन , २००७.
२. घोरपडे अश्विनी, 'पुनर्वसनाला विरोध का ?', 'संपदा' दीपावली विशेषांक, २००७.

३. पुंडलीक विदयाधर, 'आर्थिक विकासाच्या सामाजिक बाजू', कॉंटिनेंटल प्रकाशन, १९७९.
४. महाजन उल्का, 'अराजकाची नांदी ', जन आंदोलनांचा राष्ट्रीय समन्वय प्रकाशन, २००६.

दिलीप पांढरपट्टे
Chief Executive Officer , Raigad Zilla Parishad, Alibag.